

Dobai Péter Zsilka János emlékezete

„Das Gemüth aufs Höchste zu spannen.”

Caspar David Friedrich

■ Az emlékezet verbális kupolája megóvhatatlanul összemlik, ha régen kihűlt évtizedek tolnak át sorsunk súlyával leélt idők terheitől távolodó szívünkön, mint ahogy a Magas-Északi tengereken, a zajló jéghatáron át-átbukdál egy-egy irányt veszített, eltévedt hajó, immár a révbé érésnek jó esélye nélkül. Az emlékező gondolatnak már csak égboltja maradt meg, szárnyai elvesztek, arra nem képes immár, hogy egykori szabad térségeit, eszméinek égtájit még egyszer berepülhesse. Hódolattal gondolok arra a férfira – tanár, iskolateremtő tudós, barát –, akiről ez a messzi egyetemi évek felé visszaigyekező dolgozat *üzen* azoknak, akik nem ismerhették Zsilka János kihívó génuszát, ponderáns személyiségének csendes, de ellenállhatatlan dinamikáját, paradigmatis (példaszerű, mintaszerű) lényének éltető és telítő rezgésterét. Zsilka János nyelvészprofesszorról, nyelvtörténészről, nyelvfilozófusról; a teológusról, a magyar és általános jelentéstan, a szintaxis, a nyelvi mozgásformák dialektikájának, a nyelvi rendszer és a valóság közötti mély, tudatformáló viszonyt adó összefüggések iskolateremtő megújítójáról szeretnék megemlékezni, Őt magát személyében és cáfolhatatlan tudásában megidézni, tanításához tölem telhetően méltó reflexiókkal. Ennyi és nem kevesebb egy régi tanítvány dolga. Ennek az írásnak tiszta, „templomi” távlattal kell bírnia, mégpedig akképpen, hogy semmi el ne vesszen Zsilka iránt táplált érzelmeim intenzitásából, tartozó szeretetemből, miközben folyamatosan jelezni kell, hogy a NYELV: Zsilka János szellemi és egzisztenciális létezésének tőle soha el nem idegenült lényege volt. Esélyem annyi, hogy engem máig hívó, szólító személyének vonzatos erejéből, ógörög-latin-mediterrán vitalitásából, nagysága nyugodt és nyugtató derűjéből, pánikűző, „szocializáló” humorából és olykor mélyen borús, elsötétült, mindent koncepciót és kombinációt két-

séggé tévő, befelé forduló kedélyéből meríthetek az íráshoz erőt, lelkes lendületet.

Teszem mindezt a legmélyebb és szerető tisztelettől áthatva. Ám bármilyen mély az én iránta érzett tisztelem, tudása iránt érzett fokozhatatlan megbecsülésem, karizmatikus személyisége iránt érzett hódolatom, előre kell bocsátanom, hogy jelen „szellemidéző” írásom és a *részletekbe* menő, lelkes felidézési szándékom, valamint a *zsilikai egész nyelvi koncepcióba* való beavatási céloim – tiszteletteljes figyelemmel Zsilka János professzor úrnak az egész nyelvi rendszert, mind grammatikailag, mind jelentéstanilag, mind nyelvfilozófiailag átfogó, sok évtizedes, termékeny és termékenyítő munkásságára, sokoldalú kutatásaira – éppen csak töredékes lehet, és itt én aligha élhetek ama mondással, hogy egy cseppben benne van az egész tenger...

Engem, egykori diákját, az iránta való föltétlen tisztelet magas, nemes rangjára az Ő életre szóló tanítása, irántam tanúsított baráti megnyilvánulásai, rokonszenvének tiszta, megtartó jelei emelnek föl, ekképpen – lehetőleg erkölcsileg is – közelítve az övéhez, föl, tulajdon életemből Őhöz, akinek jelenlegi, átmeneti *nemléteben* számomra nincsen jelen a halál. Van viszont a valamikori viszontlátás heroikus hipotézise, hogy ne mondjam: konkrét reménye! Ha e jelen írás hitele kedvéért újra föllapozom az egykor oly híven és buzgón tanulmányozott, a nyelvtudományt s annak legfőbb *részeit* magasabb *egészbe* emelő könyveit, akadémiai füzeteket, tudományos folyóiratokban publikált teóriáit, ha megidézem valaha tartott szemináriumait, amint Zsilka János bonyolultságukban is transzparens, fogalom-súlyú, geometrikus és geometriális ábrákkal teli fekete tábla előtt áll, krétával kezében, bizton állíthatom: akár tanárként, akár tudósként, lehetett volna Zsilka János számára tökéletesen indifferens, mélyen közömbös minden (honi és külhoni nyelvészeti kutatás, tanítás, sejtés, „algoritmus”), ami nem az Ő fejében született meg. Ám ő tisztelte annyira tanítványait és nemkülönben a tévedések felé merészen

utat törő nyelvész és filozófus pályatársait, hogy könyveiben, folyóiratokban (pl. Filozófiai Szemle), akadémiai füzetekben közzétett írásaiban, hovatovább a diákság által lelkesen látogatott szemináriumain: például figyelemmel kísérte a honi és külhoni tudós kollégák többnyire mulékony műveit, mi több, némelyiket még azon tudományos értékek közé is fölemelte, ahol pedig már csak az Ő bölcs és fényes szelleme virrasztott az egymást követő tudományos napfelkelték között.

Á propos..., ami az említett és a legnemesebb értelemben elhíresült Zsilka-szemináriumokat illeti, szeretném nagy hálával közbevetni, hogy e szemináriumokon, a tanszéki teázások derűs időtöltése közben – talán éppen Zsilka kedélyének játéka okán – sokszor egyáltalán nem nyelvtudományi kérdésekkel és az azokkal szervesen összefüggő ábrákkal és magyarázatokkal „múlattuk az időt”... Szárnyaló eszmecserék folytak *Aquinói Szent Tamásról* (különösképpen a tomistáknak a nyelvről és annak egyértelműségéről és többértelműségéről szóló tanaira esett a hangsúly), *Albertus Magnusról* és általában a *patrisztikáról*... vagy *Duns Scotusról*, *Occamról*, *Dantéről*, *Goethéről*, *Balzacról*, *Dosztojevszkijről*, *Nietzschéről*, *Proustról*, *Musilról*, *Camus-ról*, *Heideggerről*, *Jungról* vagy éppen *Hegelről*, *Kantról*, *Descartes-ról*, *Pascalról*, mégis legtöbbször ógörög és latin filozófusokról, írókról, költőkről (legtöbbször *Vergilius*-, *Horatius*-, *Julius Caesar*-, *Catullus*-szövegeket olvastunk, Zsilkáknak a „puszta” szöveget történeti-életrajzi összefüggésekkel dúsitó kommentárjainak kíséretében), sokszor eredeti szövegolvasással és szövegértelmezéssel mélyítve e szent „szabadidőket”... Az Ő- és az Újszövetség olvasása is úgyszólván napirenden volt, lehetőleg eredeti nyelven. S máskor a képzőművészet felé hajlott (pihentető permutációként) a társalgás: *Antonello da Messina*, *Dürer*, *Giorgione*, *Tintoretto*, *Caravaggio*, *Rubens*, *Rembrandt*, *Vermeer*... *Van Gogh*, *Gauguin*, *Modigliani*, *Maillol*, *Klimt*..., ó, hosszan sorolhatnám e fölemelő és gazdagító témákat! A fent sorolt nagy alkotók, gondolkodók műveit Zsilka analizésének és összegzésének fényében ismerhettük meg, ez volt hát a jutalom, amit tán illet volna megköszönnünk, ne mondjuk: „vizsgáljuk”..., legalább látszatos vitába szállással, de erre csak kevesen vállalkoztak a tanítványok közül. Különösen emlékezetes számomra Zsilka amúgy szinte csak rögtönzött elemzése *Dürer* „*Melancholia*” című metszetéről, annak konkrét és elvont, hovatovább okkult-misztikus jelentésrétegeiről..., nemkülönben (csak futó példaképpen) *Hesse*, *Fontane* regényeiről vagy *Thomas Mann*

novelláiról avagy *Proust* ürügyén a mindent megőrző örök „tartam” és a visszavonhatatlan „időmúlás” szerves egységéről..., ó, és a szinte naponta emlegetett *John Cowper Powys*, angol-walesi regényíró, költő, esszéista: *Wolf Solent* című (talán *Proust*tól ihletett?) nagyregényének mélylélektani búvópatakjairól tett mélyenszántó észrevételei ... – szerencse, hogy a NYELV lehetővé teszi számunkra a gondolkodás ikertestvérét: a tisztán és fájdalmasan artikulált *emlékezést!*

Engedje meg a tisztelt olvasó, hogy megjegyezzem: Zsilka e „szabad” eszmefuttatásai nem mindenkor az egyetem és az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék „számonkérő” falai között zajlottak, hanem a Park Hotel éttermében vagy éppen a Keleti pályaudvar éttermében, ahonnan Zsilka vonattal tért haza rákoshegyi házába, nővéréhez. E helyekre, ahogy máskor a Bajtárs, a Rézkakas vagy az Apostolok étterembe vagy a Havas utcai borozóba, a Tanár úr meghívta vacsorára leghívebb tanítványait, olykor olyan kiváló, tanszéki kollégáit is, mint Antal László professzor úr... Az Ő emléke is legyen áldott! Olykor éttermek helyett, tavaszidőben az ókori akadémikusok bölcs szokását követve: peripatetikus társalgások folytak a Duna-partokon, és azok a séták azóta is „tartanak” bennem, azok a sétányok sohasem érnek véget, amíg csak élek, sőt, tán azután vezetnek majd még messzebbre, mind messzebbre... Zsilka János biztos, szilárd lépteire fedezve... Az Ő energikus tempójához igazodva.

Ecce Homo

(Zsilka János önvallomása mentén haladva, életművének általános nyelvészeti, nyelvfilozófiai, etikai, történeti, teológiai csúcspontjára, természetesen a leglényegesebb stációkra koncentrálva, sűrítéssel élve.) Nota bene: a zsilikai életmű szerves, időszerű és nyitott. Az élő és éltető gondolkodás, egyben *humanizáló szellemi erőfeszítés* lelket és intellektust nemesítő élvezetével ajándékozza meg az átlagosnál bátrabb, fantáziadúsabb, kreatívabb, interaktívabb bűvárait.

Dr. Prof. Zsilka János (1930-1999.) a budapesti Szent István gimnáziumban érettségizett. Érdeklődése már a gimnáziumban a nyelvek felé fordult, kiváltképpen Homérosz és Vergilius műveit tanulmányozta. Ez meghatározta magasabb tanulmányait: görög–latin szakra, klasszika-filológiára jelentkezett a Bölcsészkaron. Emellett kiterjesztette tanulmányait az óind, a szanszkrit nyelvre, továbbá a történelemre és a filozófiára. Ezzel párhuzamosan a neolatin és a mai germán nyelveket is elsajátította. A későbbiekben a homéroszi eposzok nyelvvel kezdett foglalkozni. Megfigyelte, hogy bizonyos szóalakok és a jelentés között belső összefüggés

áll fenn. A paradigmák és a jelentés összefüggéseinek vizsgálata vezette el a tárgyhoz. A tárgy és a jelentés vizsgálata során mind közelebb jutott a mondat és a jelentés összefüggéséhez. A homéroszi énekek elemzése után analitikus és összegző eredményeit a magyar nyelvre, annak mondat- és jelentéstanára kezdte alkalmazni. Ezt követte a mondatok, a mondatszerkezetek és a jelentések összefüggéseinek – az egész kérdéskört megújító – vizsgálata, igen plauzibilis, jól oktatható nyelvi példák nagy számával, mely példákat – kissé így akaratlanul is homályossá téve azokat – igen bonyolult grafikai ábrákkal, rajzokkal illusztrálta, amelyekhez azonban nem fűzött külön magyarázatot. Mintha csak ezúton akarta volna tanítványainak, rajongóinak sorát ritkítani. (Nyilván nem ez volt Zsilka szándéka, célja, de a zsilikai „vizuális megjelenítés” spirálja bizony mégis ide vezetett...) Elméletének „tisztá megvalósultsága” az előszóban előadott avagy a könyvekben rögzített, éles, áttetsző, kikezdetetlen szavaiban, mondataiban érhető tetten; ami az ábrákat és a rajzokat illeti, azokat leginkább egyfajta menekülési útvonalnak foghatjuk fel, saját rendszeréből, tűzvész esetén. További vizsgálódásai során Zsilka professzor úr arra a következtetésre jutott, hogy a mondatok levezethetők egymásból, és ez a felismerése vezette őt a nyelvnek mint szerves-dialektikus rendszernek a tételezéséhez, ismét csak magyar és idegen nyelvekből vett számtalan példával támasztva alá magasan szárnyaló elméletét. Soha el nem mulasztva most sem az elméletének befogadását jelentősen megnehezítő geometrikus ábrák és ezek mind elvontabb jelentéseket hordozó transzformációinak mellékletét. Különösen jelentős a következő megállapítása: a paradigmikus rendszernek is van szerves és hipotetikus aspektusa, valamint a nyelvi formának meghatározó szerepe van a tartalom megmunkálásában. Jelen írásban nem térhetek ki a zsilikai életművet végül kialakító, teljessé és sebezhetlenné tévő valamennyi felismerésre, amelyek egy szebb és megértőbb jövőnek tartogatják ezt a nagy nyelvészeti „stratagémát”...

Hát –: *sursum corda!* Fel a szívekkel! Jómagam mint Zsilka János réges-régi tanítványa, inkább csak diákja és boldogan barátja: örömmel állapítottam meg különböző nyelvészeti kiadványokból, antológiákból, egyetemi tankönyvekből, egyetemi oktatókkal folytatott beszélgetésekből, nyomtatásban megjelent kerekasztal-beszélgetésekből, hogy Zsilka professzor úr szerves nyelvi rendszere és abban a külön is kiemelkedő szemantikai „gerinctöke”, igenis ép és megtartja tartós aktualitását, továbbá: a mai diákság számára is releváns és elérhető,

pulzál és lélegzik, s a legjobb reményben: folytatásra vár. Itt kell felsorolnom néhány jelenleg is aktív, egyetemi nyelvészeti tudóst, akik továbbviszik a Zsilka János által föllobbantott „olimpiai lángot”: *Havas Ferenc, Horváth Katalin, Ladányi Mária, Gecső Tamás, Spannraft Marcellina, Vladár Zsuzsa, Dér Csilla Ilona, Andó Éva, Jónás Frigyes, Borbás Gabriella, Hattyár Helga, Kugler Nóra, Havasréti József, Lőrincz Jenő...* és még számos többi kutató, például nagy vidéki egyetemeinkről. E fent sorolt kiváló tudósok örzik és tanítványaiknak Zsilka János professzor úr elméletével és rögtönzött „teorémaival” együtt továbbadják a zsilikai *aurát* is, a zsilikai *humaniórák* nemes és üdvös szellemét.

Jelen írásom inkább föltétlen *hommage* a tudós és tanár Életműve és rejtélyességében is szeretett Személyisége előtt, mintsem évtizedek alatt kidolgozott nyelvi rendszerének akár gazdag részleteiben, akár lenyűgöző egészében történő ismertetése. Utóbbi munkára itt és most nincs se hely, se a helyhez idő. Ahhoz a módszerhez kénytelenítem írásom szerkezetét, amely éppen csak távoli horizontján, de megjeleníti Zsilka János tudományos témáit és messze előremutató eredményeit, tömören: mélyreható működésének nyelvészettudományi hozamát.

Jómagam a legtöbbet a zsilikai jelentéstanból merítettem, és pedig abból a tisztán feltárt rendszerből, amely megmutatja, hogyan alakultak ki az ősi, konkrét jelentésekből az elvont jelentések, majd ezekből a metaforikus, szimbolikus és allegorikus jelentések. Az oldott szemináriumai beszélgetések során világossá vált számomra, hogy Zsilka János a nyelvben az emberi gondolkodás összefolyamatát ragadja meg, és miközben történetileg rekonstruálta a nyelvi rendszer kialakulását a paradigmák mentén, egyben megmutatja, hogy a nyelv és a gondolkodás fejlődése hogyan haladt az egyszerűtől a bonyolultig, a mind általánosabb és elvontabb jelentésekig. Mivel Zsilka János a nyelvi rendszer és a nyelven kívüli valóság dialektikáját is kutatta, így rendszere termékeny kiindulópontnak bizonyult szemiotikai, filmnyelvi, irodalom-szemantikai és filozófiai alkalmazásokhoz és egzakt általánosításokhoz: vagyis a *syntaxis mundi* feltárásához. Zsilka János nyelvészeti kutatásai messze túlmutatnak a nyelvtudomány tradicionális és újabb ismeretkörén. Föltétlenül hatnak a pozitív világnézet kialakítására, a világfölfogás szubjektív folyamataira, sőt mi több, magára a világformálásra is, továbbá számos más – a bizonyítás felől még nyitott – elmélet dinamizálására. Ha például az újabb filmelméleti irodalomban tájékozódunk, szembetűnik a fotó, a mozgókép, a film, a televízió lingvisztikus megközelítésének termékenyítő

térhódítása. Ez nem meglepő. Meglepő az ellenkezője lehetne. Hiszen *Wittgenstein*, *Russel* és mások, különböző körök és iskolák munkája által a XX. századi filozófiának is a nyelv az egyik központi kérdése, és persze e központi kérdést is maga a nyelv fejezi ki és jeleníti meg. Ugyanígy a modern pszichológiában, *Freud* munkássága révén, az emberi tudat, viselkedés, megnyilvánulás stb. kutatásának, megismerésének alfája és ómegája a nyelv. Az emlékezés és az álom nem más, mint a legspecifikusabb nyelvviség, a *képiségben* megjelenő, ki nem ejtett, néma szó, egy visszafelé forduló és alvó szótár, melynek képei illuzórikus ikonizációként is értelmezhetőek, fényűző szószaporítással. A nyelv nem vak. Létezik egy immanens nyelvi-fogalmi *képiség*, mely a szemvillanás időtörtjénél gyorsabb appercepcióban fogadja be a képet, annak nyelvi-fogalmi *képkeltésének* aktusában. A minden tegnapi és mai tudomány által alig megragadható, messzi evolúciós őskézdetek őrzik annak a titkát, hogy az emberi tudatban a *nyelvi* és a *képi* jelentések hogyan váltak ugyanazon tudataktivitás párhuzamos-egyidejű *működésének*, *megnyilvánulásának tanúivá*.

Szeretném itt elősorolni (az angol, amerikai és német nyelvű kiadványok mellőzésével) Zsilka János néhány kiemelkedően fontos és életművét meghatározó könyvét és esszéjét. Íme: *A valóság tükröződésének fejlődése a mondatformák tükrében – A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer – A nyelvi mozgásformák dialektikája – A jelentés szerkezete – Jelentésintegráció – Szintaxis – Történet és állapot egysége a nyelvben – Jelentéselemzések (I–II–III.) – Tautologikus egységek a nyelvben – Praesokratikus filozófia és a nyelvi rendszer – A metaforikus jelentések belső rétegződése – A lelkiismeret nyelvi tere – Nyelvi rendszer és etika*.

A felsorolás korántsem teljes, hiszen Zsilka János a Szentháromság (Trinitas), a szabad akarat, az erény és bűn, fogalmak és kategóriák (etc.) szemantikai aspektusait számos dolgozatában megvilágította, és a nyelvi rendszer minden tudati tevékenységet övező körébe vonta. Jelentéstani, grammatikai és kontextus-kutatásai során megállapította, hogy a nyelvtudomány azzal a legmagasabb tudatformával törekszik foglalkozni, amelynek *önfelfogása* a nyelv. Minden mentális működés, gondolkodás, emlékezés, felidézés, deduktív-induktív-asszociatív (etc.) tudatműködés s általában a tudati létezés minden megjelenési formájának csúcösszegződése és térfogata a NYELV. A tudatban nincsenek „tiszta” képek. A képek: *nyelvi képek*, ha tetszik a nyelv lehetőségeinek „nyelven túli” tüneményei, amelyek – ha akarjuk – képi jelentésükből éppen a nyelv által bonthatóak ki, annak az elvontságnak a szintjére, amelyet képi „mivoltuk

ban” nem érthettek el, és ekképpen nem is lehettek részei egy összetett, termékeny kommunikációnak.

Piaget kutatásaira hivatkozva (azokat nyelvészeti területen meghaladva) állapította meg: *tartalmakkal nem lehet úgy műveleteket végrehajtani, hogy egyidejűleg jelekkel ne hajtánánk végre műveleteket. A nyelvi jelentés egységének a megértése más (ti. a nyelvi rendszer gravitációs erőterén kívül kerengő tudati „UFÓk”, melyek nem nyelvészeti, hanem, biokémiai agykutatások tárgyát képezik...) lelki-tudati tartalmak, folyamatok természetének a megértéséhez is kulcsot ad kezünkbe*.

A zsilikai „szerves-dialektikus nyelvelmélet” és más, vele rokonságban álló nyelvtudományi irányzatok összeképének, különösen a szemantikai és a metaforizációs (tartalommodosító) folyamatok üdvös céljából néhány kiemeléssel élek itt, az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék kiváló tanárnője, *Dr. Ladányi Mária*¹ kandidátus esszenciális dolgozatából (természetesen a magam „hangolásában”), amely világos képet ad Zsilka professzor jelenleg méltatlan homályban, háttérbe szorítottságban tartott munkásságáról. Őszintén remélem, hogy a kutatócsoport működése nyomán, a zsilikai életmű „kilép” abból az egyáltalán nem jótékony homályból, amelybe az eredetiséget, a minőséget átmenetileg mindig is elnyomó mennyiségi ellenerők szorították. Ladányi Mária bölcsen emeli ki Zsilka tudományos jelentőségét, miszerint: „*az elméleti nyelvészetben alternatív megközelítési módot jelentett a formális, szintaxis-központú, logikai szemléletű generatív grammatikai felfogáshoz képest*.” Világossá teszi, hogy a zsilikai szerves-dialektikus nyelvelmélet a szinkronia és a diakronia egységét bizonyítja, és ez módot ad arra, hogy a nyelv szinkron rendszerbeli összefüggéseiből releváns következtetéseket vonhatunk le az élő nyelv történeti változásainak törvényszerűségeire vonatkozóan. A zsilikai jelentéselemzések és a paradigmatis (esetrendszer) rendszerrel összefüggő analízisei bebizonyították, hogy a nyelv az általánosság egyre magasabb szintjén a valóság egyre tágabb összefüggéseit képes megjeleníteni egy áttetsző szerkezetben. A nyelv működése kettős mozgás: a tulajdonképpeni (elemi), konkrét jelentéstől ível az elvont, általános jelentésig és megfordítva. A zsilikai teória meghatározó dialektikus „mozzanata” a „*megszűntetve megőrzés*” hegeli–marxi: tézis–antitézis (és: szintézis!) elve is.

Zsilka János szerves-dialektikus (*életteli!*) nyelvi rendszerének súlypontja és minden más nyelvi működésre, jelenségre kiható inspirációs erőtere: a jelentéstani, mely egyenlő magával a nyelvi kreativitással, s mind a mindennapi, mind a költői nyelvben tetten érhető.

A jelentésben valóban szerepet játszó mozzanatok a metaforikus jelentés szintjén válnak nyilvánvalókká: a metaforizáció során a mozzanatok tartalma is módosulhat, és e módosult mozzanatok alapján a tulajdonképpeni (konkrét, eredeti) jelentés is újraértelmeződhet. Ez a jelenség különösképpen a szövegelemzések során kínálkozik pontos megfigyelésre. A kontextus komplex nyelvi formáció, (ugyanakkor) amely egyszerre ad lehetőséget arra, hogy a nyelvfejlődés *őskezdeteit* éppen általa tanulmányozzuk. A kontextus ekképpen egyben a forrás és a torkolat.

A zsilikai jelentéstan a mindennapi tudat és az alkotói-költői tudatvekenység egymásból kibontakozó és egymásra visszaható ciklusait is leképezi, réteges kialakulásuk *mindennapi (tulajdonképpeni, eredeti, ősi)*, hovatovább *történeti* expanziójában. Zsilka János már korai kutatásai idején arra az eredményre jutott, hogy a nyelv rendszerének középpontjában a szemantikai összefüggések állnak. Ezt megerősítendő: foglalkozott a szintaxissal a paradigmatis (eset) rendszerrel, a nyelv és a gondolkodás (nem fiziológiai értelemben vett) egységével, továbbá szövegelemzésekkel. Nyilván hamar rájött, hogy a szövegben előforduló jelentések rétegzettek, továbbá, hogy csak a konkrét és az elvont jelentések együtthatalma ad értelmet bármiféle szövegnek, irodalminak, hírlapinak, filozófainak, teológiaiainak. A zsilikai szerves-dialektikus nyelvelmélet (és nyelvfilozófia) *leitmotivja* a metafora, a metaforizáció, annak mindenkorai hangsúlyozásával, hogy mindennapi nyelvhasználat és a költői (metaforikus) vagy a filozófiai (kategorikus) nyelvhasználat között szerves összefüggés áll fenn, mintegy feltételezik egymást egy eszményi kommunikációban.

Maga Zsilka a nyelvi mozgásformák tudatalakító szerepét és funkcióját ekképpen összegezte: „*A mindennapi beszéd mozgás-összefüggései azok, amelyek alapot képeznek bármiféle, a mindennapi tudatot meghaladó nyelvi (és valószínűleg nem nyelvi) teljesítmény megszületéséhez.*”

El nem hallgathatom Zsilka professzor úr egyik fő tevékenységét, és pedig levelek tömegének írását a hatalom képviselőinek és különböző tudományos intézményeknek, különösen tette ezt abban a hosszú és termékeny időszakában, amikor Ő volt az Általános Nyelvészeti Tanszék vezetője. Ezeket a leveleket megmutatta tanítványainak és volt diákjainak, köztük nekem is. Egy teljes jezsuita kollégiumot kellett volna összehívnia ahhoz, hogy e levelek a címzettek számára érthetőek legyenek, azonban Zsilka ebben a tekintetben sem tett semmiféle engedményt, ahogyan szellemi kíméletlensége mindenkor megnyilvánult, ha szemközt találta magát a nyílt butasággal, átlag alatti műveltséggel vagy

üres, „lexikon-csapoló” koponyákkal. A Pártközpont Kulturális Osztályára írta a legtöbb levelét, s nem mellékelt hozzájuk értelmező szótárt soha. Berecz Jánosnak, Radics Katalinnak (aki maga is nyelvész volt, sőt, egykori Zsilka-tanítvány), Knopp Andrásnak, Agárdinak, továbbá a Nyelvtudományi Intézet igazgatójának és az ott működő kutatócsoportok vezetőinek, olykor-olykor pedig vidéki nagy egyetemek nyelvészeti tanszékein működtek az elhíresült Zsilka-levelek címzettjei. E címzettek többsége attól félt, hogy a szírének hangját hallja, miközben Zsilka leveleit olvassa. Egyes tudósok önvédelmi bölcsessége odáig ment, hogy egyáltalán nem is válaszoltak híres kollégájuk leveleire. (Erről a működésről pompás képet ad Ránki Péter interjú-beszélgetése Zsilka professzorral, a Népszabadság-Hétvége 1991. május 4. számában.) Zsilka lényegében Don Quijote-i szélmalomharcot vívott mind a politikai hatalommal (amely természetesen az egyetemi oktatást és az akadémiai kutatásokat is igyekezett felügyelni, akár szellemi erején felül is...), mind pedig a szakma konzervatív képviselőivel. Zsilka e leveleit összegyűjtve vonzó és megindító utópia bontakozna ki belőlük. Nem mintha az Állampárt Kulturális Osztálya eleve ellenségesen viszonyult volna Zsilka professzor írásba foglalt tudományszervezési és átszervezési terveihez. Ellenkezőleg, abban reménykedtek a kultúra, a magasabb oktatás és a tudományos kutatás ideológiai vezetői, hogy egyfajta megújulásnak lehetnek előmozdítói (már-már részesei), de ebben csalódnuk kellett. Éppen elég levelet kaptak ők a Zsilka tanításait ellenző, bíráló, támadó nyelvész körökből, és az eligazodást aligha könnyítették meg Zsilka János tartalmas, de igen nehéz fajsúlyú levelei, amelyekben támadott bizonyos tudománypolitikai határozatokat vagy éppen azok végre nem hajtását. Kifogásolta, hogy az MTA rendkívüli közgyűlése nem lényegi kérdésekkel foglalkozott, mint például az akadémiai-intézeti és az egyetemi-tanszéki kutatások optimális harmonizációjával, hanem tudományos minősítésekkel, illetve a tudományos továbbképzéssel, jóllehet ez utóbbi inkább az egyetemekre és a művelődési minisztériumra tartoznék, míg az Akadémia kompetenciája a tagok jelölésére terjed ki. Én is olvastam az Akadémia összefoglalóját a rendkívüli közgyűlésről, és az volt a benyomásom, hogy az egyes akadémiai osztályok („tagozatok”) valamiféle tudományos „nárcizmusban” szenvednek, plusz: túlzásba vitték az Állampárt iránti lojalitásukat, holott az Állampárt – éppen ebben az időben – nem ezt várta volna, hanem relatíve szabad együttműködést, persze az egymás iránti visszafogottan apologetikus magatartás megőrzé-

se mellett. (*Leben und leben lassen.*) Zsilka ebben a beszélgetésben világosan kifejtette, hogy az Akadémia és egyetemek közötti kompetenciák eltolódtak..., az Akadémia gyakorlatilag az intézetekkel volt egyenlő. Ennek következtében az egyetemek, a tanszéki kutatócsoportok a kutatás szempontjából a tudományos intézetekkel szemben egyenlőtlen helyzetbe kerültek, hiszen az Akadémia nem mögöttük, hanem intézetei mögött állt, lévén *quasi* azonos azokkal. Ezért hosszú ideig csak akadémiai pénzzel lehetett az egyetemen kutatni. Az intézetek és a tanszékek egyenjogúságát kérte számon Zsilka az Akadémiai Intézetek Bizottságától, amelynek működését voluntaristának minősítette, megemlítve, hogy az egyetemek működtetéséhez szükséges évi források legfeljebb nyolc hónapra elegendők, márpedig egy kutatási folyamat nem azonos a tanév időszakával. Zsilka javaslata a kérdés megoldására: „Az akadémiai intézetek és az egyetemi tanszékek vegyes bizottságát kellene létre hozni, ahelyett, hogy valamennyi egyetemi kutatás felügyeltségét az akadémiai intézetek részére biztosítsák.” Lényegében nem kevesebért harcolt itt Zsilka János, mint az egyetemek tudományos autonómiájáért és a kutatásban elérendő pluralitásért. Csaknem hiába.

És végül egy újabb, egy mindennél szélesebb horizontra nyíló elmélet sor (komoly sor ez!), ama Zsilka-stúdiumok, amelyek már messze túlmutatnak a nyelv és a nyelvtudományok rögzült ismeretkörén, jóllehet kezdetük onnan vétetett: *A lelkiismeret nyelvi tere – A nyelvi rendszer etikai aspektusa – Nyelvi rendszer és etika – Nyelvi rendszer és szabad akarat – Nyelvi rendszer és predestináció – Jelentésintegritáció és az erények/bűnök természete*. S végül: a *Trinitas*, a *Szentháromság* fogalmának szimbolikus és allegorikus értelmezése konkrét és absztrakt jelentéskomponensek mentén..., avagy, tennem hozzá én: találkozás az Angyallal, és alig közvetett találkozás *ISTENNEL*. Vajon kinek a nyelvén beszéltek abban az örök szekundumban? Ám ne vigyünk bele talányokat Zsilka szerves-dialektikus nyelvi rendszerébe, ha egyszer Ő maga jobbnak látta elmélete – annak minden részletének és imponáló egészének – ezakt levezetését és demonstrálását.

Pályája kezdetén Zsilka Jánost – akárcsak távoli előfutárát: *Apollóniosz Düszkoloszt*, a szintaxis első meghatározóját – szintén a legfőbb kérdés foglalkoztatta: hogyan függ össze egymással a *jelentés* és a *szerkezet*, miképpen hatnak egymásra a nyelv tudatformáló, mély folyamatában? Zsilka a görög, latin, magyar és német jelentésszerkezetek évtizedes elemzése során bevonta úttörő nyelvtudományi eredményeinek nagy sugarú körébe a nyelv és a vallás összefüggéseire irányuló kutatásait, a filológiát

(mely tudománnyal eredetileg foglalkozott), az etimológiát, az irodalomtörténetet, továbbá a teológiát és az etikát. Számos bonyolult ábrával kísért jelentéselemzésen keresztül sikerült bizonyítania, hogy „*a mondatok működésének mechanizmusa az etika szempontjából nem jelentőség nélkül való.*” Az erény és bűn, a lelkiismeret és minden azzal ellenkező megnyilvánulás nyelvi megjelenítését (mi több: kibékíthetetlen szembenállását) a világirodalom kimeríthetetlen, üzenetes-intelmes példatárának legreprezentatívabb regényeiből, elbeszéléseiből (Thomas Mann, Proust, Huxley, Maupassant, Montherlant, Moravia) merítette Zsilka János, és ezekkel a példákkal akarva-akaratlanul még egyszer újra és ismét nyomtatót adott annak a meggyőződésének, hogy az ún. „tulajdonképpen, mindennapi” jelentések „hívják elő” az általános, a metaforikus, a szimbolikus és allegorikus (lásd pl. *Trinitas*) jelentéseket, amelyek bár „megszüntette”, mégis „megőrzik” a maguk magasabb szintjén a mindennapi szavakat, mondatokat, amelyek magát az embert jelentik, és pedig azáltal, hogy kifejezik.

Egykori diákjaként bizonyára nem, de most nagyon is megértem, miképpen vezettek az Ő „tisztá” szemantikái, mondattani, esetrendszer-tani, grammatikai avagy a kontextussal foglalkozó kutatásai olyan *etikai* diszciplínákhoz, mint a lelkiismeret, az erény, a jóság és a hit.

Befejezésképpen érintsük és idézzük meg alázattal azokat a gondolatokat, amelyekkel Zsilka János lassan búcsúzott a szeretett „demiurgosztól”, a nyelvtől: „*Augustinus nyilatkozata szerint a Szentlélek inkább olyan, mint a szeretet, amely két személyt köt össze – »van, aki szeret, van, akit szeretnek és van a szeretet.* Mindenesetre a jelentéstér elemei a felszínen két-két elemet mesterszálszerűen kötnek össze. [...] Az elem és egész összefüggésének intuitív ismerete a *Trinitas-szerű fogalmak kialakulásában minden bizonnyal jelentős szerepet játszhat. A lelkiismeret és a Trinitas összefüggése: kiderült, hogy az ember számára minden a jelentésben át van adva, a jelentések egész életét átszövik. Nem véletlen, hogy a jelentések működése, rendszere úgy értelmezhető, mint a lelkiismeret tere. Vagyis: 1. minden cselekedet, gondolat kapcsolódik ahhoz, amit valaha is tettünk, gondoltunk. 2. bármikor képes vagyok a saját cselekedeteimből, gondolataimból kilépni, és tudom önmagam, mintegy kívülről szemlélni. Augustinus azt a meggyőződését fejtette ki, hogy az egyes ember lelke mintegy a Szentháromság leképeződése. Minden emberben a Szentháromság működik.*”

„*Úgy látszik: a lelki élet gyökerei a Trinitas természetének nyelvi indiciumaival egybeesnek. A Trinitas nyelvi alapjainak feltárása a Szentháromság körül kialakult misztikát talán csökkenti. Másfelől: ugyanez az alap egy valamiféle*

Trinitas objektív létét maximálisan megerősíti. Az emberiség az európai térségben a Szentháromság, főként a Szentlélek áhítatában nőtt fel, az áhítat mögött valahol a lét objektív törvénye rejlik. [...] A kérdés a görögség praesokratikus és hellenista eredményei nélkül nem érthető meg.

A nyelvi mozgásformák tudatalakító erejét és funkcióját ekképpen összegezte: „A vizsgálódások arra a belátásra vezetnek, hogy az ember sokkal kötöttebb, determináltabb a szavak és mondatok létrehozásában és megértésében, mint ahogyan korábban gondolták. A nyelvtudománynak bizonyítania kellett, hogy a kifejezés és befogadás mértéke csak a behatároló szabályok ismeretén át állapítható meg. [...] A mindennapi beszéd mozgás összefüggései azok, amelyek alapot képeznek bármiféle, a mindennapi tudatot meghaladó nyelvi (és valószínűleg nem nyelvi) teljesítmény megszületéséhez.” (Célzatos megismétlése egy fentebbi idézetnek!)

Kihívó eredetiségére, műveltségének mélységére és nagy sugarú körére, tanításainak úttörő mivoltára figyelemmel, mind a régi, mind a jelenlegi Zsilka-tanítványokban jogosan merül föl a kérdés: honnan, melyik Iskolából, melyik Egyetemről, Heidelbergből, Freiburgból, Jenából, Göttingenből, a Sorbonne-ról, Oxfordból, Padovából, Bolognából jött, Zsilka tanár úr...? Nem, Kedves és Tiszteletreméltó hívei Zsilka Jánosnak. Nem. Zsilka János Rákoshegyrről jött az Egyetemre, hetente háromszor, és Rákoshegyre is tért vissza. Még megvan fényképes vasúti bérlete. Ez a bérlet örök.

JEGYZET

- 1 Dr. Ladányi Mária, a nyelvtudományok kandidátusa vezeti a „Nyelvi mozgásformák dialektikája” nevű kutatócsoportot, azon a pályán, amelyen előre sejthető eredményeket elérve, tovább tágíthatják, és újabb folyamataiban értelmezhetik a zsilikai szerves-dialektikus nyelvi rendszer tudatformáló hatásterét.